

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SILLING LÉDA

Vásárok és vásározók a szerbiai Vajdaságban

Most már nem a vásárokon forog a világ

Történelemtudományi Doktori Iskola

Székely Gábor DSc., egyetemi tanár a doktori iskola vezetője

Európai etnológia doktori program

Dr. Mohay Tamás, a program vezetője

A bizottság tagjai:

Dr. Paládi-Kovács Attila, MTA rendes tag, a bizottság elnöke

Dr. Mohay Tamás Csc, habilitált egyetemi docens

Dr. Kocsis Gyula, PhD, habilitált egyetemi docens

Dr. Lukács László DSc.

Dr. Bali János, PhD, a bizottság titkára

Témavezető: Dr. Szilágyi Miklós, DSc

Budapest, 2013

1. A kutatás tárgya, célja

A piacozás, a vásározás, az áruértékesítés és a vásárlás a mindennapi létfenntartásnak és az életszükségletek kielégítésének fontos elemei. A piacok vásárok kutatása a magyar néprajzi szakirodalomban igen szerteágazó. Széles időbeli keretek között, eltérő részkérdésekben, más-más földrajzi területet vizsgáltak. A vásárok kutatása a magyar nyelvterület szinte minden tájegységére kiterjedt. Ez alól csupán a Szerbia területéhez tartozó Vajdaság jelentett némiképp kivételt. Dolgozatommal ezt a hiányosságot igyekszem pótolni.

A piacok kutatása vezetett a vásárok témaköréhez. A piacok az élelmiszerek árusításának, a heti bevásárlásoknak a helyszínei. Már ennek a témának a kutatása során felmerült a kérdés, hogy a vizsgált terület mezőgazdasággal foglalkozó lakossága hol vásárol állatokat, mezőgazdasági eszközöket, alkatrészeket, ruhát, bútort? Ez a kérdés indította el kutatásomat a beszerzés helyszínei után.

A kereskedelemben ma tapasztalható változás az, hogy a multinacionális cégek lefedik a teljes felvevő piacot ezért a kis boltok, vállalkozások megszűnnek. A piacokon egyre több a behozatali áru. A saját, házi előállítású termékek iránti kereslet igen kicsi. A vásárok mégis fennmaradtak. Folyamatosan változó világuk színes képet ad az

igényekről, és arról a résről, amit még nem fedtek le a kínai, illetve más távol-keleti termékek.

Az 1900-as évek legelejét jelölik meg a néprajzi tanulmányok a vásárok fénykoraként. A Vajdaságban azonban még az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején is nagy vásárokat tartottak. Ez is egyik indoka annak, hogy a témával és annak vajdasági jelentőségével foglalkozni kezdtem. Kérdéseim leginkább az alábbiak voltak: Mi a vásározás történeti háttere a Vajdaság területén? Hol tartanak még vásárokat ma is? Milyen termékekre van itt igény, és kik azok, akik ezeket ki tudják elégíteni?

Kutatásomat az 1990-es évek végén kezdtem és 2012-ben zártam le. Szinte a Vajdaság egész területét be kellett járnom ahhoz, hogy a vásárokon árusítók és az oda vásárolni járók útvonalait, indítékait felfedjem. Hol az árusok, hol a vásárlók útitársául szegődtem. A történeti bevezető után, amiben a kutatott terület vásártörténetével foglalkozom, a mai vajdasági vásárokat, az azokon az utóbbi időben történő jelentősebb változásokat mutatom be.

2. Források és módszerek a vajdasági vásárok kutatásában

Kutatásom, így dolgozatom is két nagyobb egységre bontható. A vásárok történeti szempontú kutatásához levéltári forrásokra hagytam. Legkorábbi forrásaim a vizsgált területen található városok kiváltságlevelei. A mai Vajdaság területére szóló és kifejezetten a vásártartási jog gyakorlásának engedélyezését is

tartalmazó privilégiumleveleket 1526 és 1848 között Illésy János vette számba. Ezt az adatbázis is felhasználta a vásártartó települések és a vásáros napok számának meghatározásához.

Az egykori három bácskai szabad királyi város: Újvidék, Zombor és Szabadka levéltáraiban a magisztrátusi okiratok forrásanyaga olyan adatokat tartalmaz, amelyek alapján az említett korszak, a vásárok virágkora ezeken a településeken szépen kirajzolódik. Minden levéltár, ahol kutattam, megőrzött valamivel többet a másiknál. Szabadkán a plakátgyűjteményben több évtized vásárhirdetéseit őrzik. Zomborban gazdag fotódokumentációt található a vásárokról. Az újvidéki magisztrátusi iratok között vásári kérvényekre akadtam. Szerencsére mindhárom levéltár őrzi a vásártér áthelyezéséről készített térképeket, terveket, rajzokat is. A Vajdasági Múzeum és a Vajdasági Levéltár anyagában is találhatóak olyan térképek, melyek a vásárterek áthelyezéséről, azok idejéről tartalmaznak igen pontos adatokat.

A levéltári források mellett a történeti vásárleíráshoz érdekes adalékkal szolgált a századfordulón Zomborban megjelenő Bácska című, politikai és közéleti lap, valamint a Szabadkán megjelenő Bácskai Hírlap. Ezek hasábjairól – kellő forráskritikával kezelve – a vásárok sokoldalúan mutatkoznak meg előttünk, természetesen a kor újságírójának szemszögéből figyelve.

Az általam vizsgált területen a kalendáriumok vásárlistái alapján is képet kaphatunk a vásárok jelentőségéről, de leginkább azok

változásáról. A különböző időpontokban összeállított vásárlisták összehasonlító elemzésével képet kaphatunk a terület vásáros napjainak számáról és hónapok szerinti eloszlásáról.

A dolgozat második részét képező, a mai vásárleírásokra vonatkozó adatok gyűjtését az 1990-es évek végén kezdtem. Ekkor még igen színes kép fogadta a vajdasági vásárokat látogatókat. A vásárok időpontjáról a Vajdaságban megjelent katolikus és pravoszláv egyházi kalendáriumokból értesültem. Minden hónapban meghatározott vásárnapokon tartják a vásárokat, a legtöbb településen nyolcat. A kutatás eredményessége érdekében egyes vásárokból az év más-más szakaszaiban is elmentem. Helyszíni kutatásaimat interjúkkal egészítettem ki, melyeket a vásárt rendező cégek, vállalatok alkalmazottaival, valamint a vásáron árusító iparosokkal, viszonteladókkal, vásárlókkal készítettem.

Fontosnak tartottam a mai vásárok vonzáskörzet-térképeinek megrajzolását, amiben a vásárokon kibérelt helyek évekre visszamenő adatbázisai segítettek. Ezeket a vásárt rendező települések helyhatósága, illetve azok kommunális vállalatai vezetik.

3. Az értekezés főbb eredményei

A Vajdaság területén eddig folyt kutatások kapcsán megjelent magyar néprajzi szakirodalom csak igen kis terjedelemben foglalkozott a térség kereskedelmével, piacaival, vásáraival. A vásárok történetéről szóló fejezet ezt a hiányosságot igyekszik pótolni. Leginkább a Dankó

Imre által is a vásárok virágkorának mondott szakaszra, a XIX. és XX. század fordulójára helyezve a hangsúlyt. A történeti részben a vásáros napok adományozásáról, a vásárok számának igen jelentős növekedéséről, a pótvásár fogalmáról, a vásáros napok éves rendjéről számolok be.

A vásárok hírének terjesztése külön fejezetet igényelt. Forrásaim között az írásbeli hirdetések minden formáját megtaláltam. Kalendáriumok, újsághirdetések és többféle vásári plakát formájában tették közhírré a vásárok időpontját.

A vásárok a települések számára igen jelentős jövedelmet biztosítottak. A vásári díjbeszedési jog a szabad királyi városi cím elnyerése után a városoké lett. Ezért igyekeztek mielőbb megváltani a szabad királyi városi címet, hogy az azzal járó bevételek – így a vásártartásé is – a városi kasszába kerüljenek. A vásárokon fizetendő díjakat plakátokon, nyomtatott formában tették közzé. Ezek a plakátok maradtak fenn a levéltárakban.

A vásározást, a vásárterek helyét a város fejlődése is meghatározta. A növekedő vásárok mindinkább kiszorultak a városok belső tereiről. A városok fejlődése is okot adhatott arra, hogy a vásártereket a település egyik részéről áthelyezzék egy másik, nagyobb szabad, még be nem épített térre. Éppen ezért maga a vásár jelentős urbanizációs tényező amellet, hogy gazdasági fellendülést eredményez, és az adott település növekedéséhez, fejlődéséhez vezet. Korabeli dokumentumok, törvényi szabályozások révén (például az 1874-es és

1888-as állategészségügyi törvények) a vásártér-áthelyezéseket pontosan nyomon lehet követni. A különböző korokból származó régi térképek pedig bizonyítják, hogy a vásárterek áthelyezése milyen fázisokban zajlott. A vásárok először a települések központjában voltak. A lakosságszám növekedésével, a terek beépítésével fokozatosan kiszorultak a város még lakatlan részeire. Először csak az állatvásár került a városon kívülre, aztán a kirakodóvásár is.

A régi vásárok árusainak összetétele megfelelő alapot szolgáltatott egy mai kutatásokra alapozott, összehasonlító elemzésre. A XXI. század elejének legnagyobb bácskai vására a topolyai. Már az 1880-as évektől tartanak itt vásárt, de a 1990-es évek délszláv eseményei azok, amelyek miatt ez a vásár a többi közül kiemelkedhetett. A vásártér eredeti helyén maradt, amit a téren található régi mázsaház, a kút és az itató is jelez. A minden hónap második vasárnapján tartott topolyai vásárban minden iparos, aki a Vajdaság területén dolgozik és vásárra is készít termékeket, biztosan jelen van. Topolya a Vajdaság közlekedési útvonalainak egyik csomópontján fekszik.

A topolyai állatvásártér körbe van kerítve, az eladó állatok fajták szerint külön vannak elhelyezve az állategészségügyi törvénynek megfelelően. Ma már sajnos erre nincs szükség, mert nagyon kevés állat kerül a topolyai vásárban eladásra. Korábban, az 1990-es években még két sorban álltak a dél-szerbiai teherautók, amelyeknek nem ritkán 20, esetleg 30 fiatal bikaborjú volt a rakománya.

Az állatvásártéren korábban még lehetett látni egymás kezébe csapkodó eladót és alkudozó vevőt. Az alku nem elsőre ment. „Sose nem volt szabad egyből odamenni és azt mondani, hogy ez köll. Előbb körül köllött nézni, az árat úgy köllött ledolgozni. Amikor biztos voltál benne, hogy ezt meg fogod venni, akkor sem volt szabad még csak a látszatot se mutatni, hogy te ezt meg akarod venni. Az alkudozás az az, hogy a vevő, meg az eladó hogy bírja egymást becsapni. Minél többet engedjen az árból, vagy minél kevesebbet. Pénzen múlik a dolog. Ha ügyes vagy, akkor sokat le tudsz dolgozni.” Ez a fajta alku ma már csak igen ritkán látható a vásárokbán.

A topolyai vásárnak volt a Bácskában a legnagyobb forgalma. Itt korábban még kupecekkel is találkozhattunk. A környék falvaiban általában volt egy vagy két kupec, aki értett az állatokhoz, de legfőképpen a kupec-csínyekhez, kupeckodáshoz. A kupecek a vásárokbán segítették a vevőket vagy az eladókat. Alkudtak az állatokra vagy dicsérték őket, éppen amire szükség volt. A vásár megkötése után a kupecnek járt a percent vagy százalék minden megvásárolt állat után. A mostani vásárokbán már nem lehet kupecokkal találkozni. Ez a foglalkozásforma a vizsgált területen teljesen kihalt.

Csantavér, Kispiac, Zenta településeken még tartanak vásárokat. Magyarokánizsán már elveszett a vásárok jelentősége. A bácskai topolyai vásár mellett jelentős még a bánáti Debelyacsa, azaz Torontálvásárhely vására és a szerémségi Ruma vására.

Debelyacsa vagy Torontálvásárhely több mint 5 000 lakost számláló nagy falu a Bánát délnyugati részén. A település szerkezete az évek során úgy alakult, hogy annak szerves része lett a vásártér. Köré nőtt a falu. Sem a vásártér, sem a falu nem változott az évek során. A vásár összetételében talán itt találkozhatunk a legarchaikusabb formával.

Ez a vásár még megtartotta régi mezőgazdasági jellegét. Nagy a kínálat állatokból, a mezőgazdasági gépekből és a hozzájuk kapcsolható gépekből, alkatrészekből. Nagyon kevés a gyerekeknek szánt áru. Hiányzik erről a vásártérről a körhinta, a ma már annyira elterjedt vásári trambulin és társaik.

Régen a debelyecsei vásárokból hangosak voltak a sátrak, folyt a mulatozás, ahogyan Kalapis Zoltán írja 1980-ban. Mára ez megváltozott. A vásártéren elszórta kaptak helyet a pljeszkavicát (húslepenyt) sütőgetők. Kecskét akár négy-öt darabot is nyársra húznak a sátoros kocsmák előtt. A vásár méretéhez képest ott jártamkor kevés volt belőlük. A vásártéren található sátrakban meglepően csendesek voltak az emberek. A gépzene is csak itt-ott szólt.

A Vajdaságban található vásáros központok legdélebbike Ruma. Itt tartják a legnagyobb szerémségi vásárt. A település történetében kiemelkedő helyet foglal el ez a funkció. Földrajzi fekvése alapján feltételezhetjük, hogy már korábban is kereskedésre alkalmas hely volt, mivel a Szerémség középpontjában terül el. Félúton van Šabac (Szabács) és Újvidék között, valamint a belgrád–zágrábi útvonalon

fekszik. A folyókon való átkelés után erre vezetett az út. Itt kereszteződtek a főbb marhahajtó útvonalak.

A rumai kirakodó-vásártér korábban a város központjában volt, az állatvásár pedig a város szélén. A két vásárteret a Piac utca kötötte össze. Ma mindkét vásártér a város szélén van, a központból egy utca vezet ki, aminek két oldalán, vásáros napokon, még ma is árusok vannak.

Ruma korábban gabonavásáráról volt híres. Ez mára megváltozott. A gabonát a szövetkezetek, a nagybani felvásárlók veszik meg. Ők szárítás után adják el a hazai vagy a külföldi piacokon. Szerbiának Oroszországgal van erre vonatkozó vámmentes egyezménye.

A rumai vásár vásárló közönsége állandó és vonzáskörzete kiterjed a szerbiai városokon kívül a szomszédos országok, azaz a hajdani Jugoszlávia volt tagköztársaságainak közeli, határ menti területeire. A vízummentesség lehetővé teszi a határok átjárhatóságát. Bár ez a fajta vonzáskörzet a többi általam vizsgált vásárra nem jellemző.

A kereskedelem jelentősen megváltozott a közlekedés fejlődésével. A rumai vásár azért fejlődhetett tovább, és maradhatott meg a Szerémség legjelentősebb vásárának, mert a Fruška Gora lábánál futó kereskedelmi útvonal, vagyis a Szerémséget átszelő központi útvonal mentén fekszik.

A mezőgazdasági vásárok egy másik fajtájának az áruminta vásárok kialakulásának fázisait az újvidéki vásáron figyelhetjük meg. A korábbi vásár mára a vidék egyik legjelentősebb mezőgazdasági kiállítása és árumintavására.

A Vajdaság mai fővárosában, Újvidéken a XIX. század második felében – akkor még a vásárokkal együtt – tartották az első ipari és mezőgazdasági kiállításokat is, amelyet a Bács-Bodrog vármegyei közgazdasági választmány (odbor) 1883. október 13-ától 16-áig szervezett meg. Ezek után több más típusú mezőgazdasági kiállítást és vásárt követően 1948-ban tarthatták meg Újvidéken a mai országos mezőgazdasági vásár elődjét. Az esemény az addigi legkiválóbb mezőgazdasági termékek legeredményesebb bemutatója volt.

A legnagyobb és leghosszabb vásártörténeti múlttal és hagyománnyal rendelkező Újvidéki Nemzetközi Mezőgazdasági Árumintavásár ma már az agrobiznisznek ad teret. 2011. május 14–21 között tartották a 78. nemzetközi mezőgazdasági vásárt.

Az általam kutatót településeknek eltérőek a földrajzi adottságaik, lakosságuk társadalmi és foglalkozási összetétele, az egyes hajdani vármegyéken, megyéken belüli rangjuk és gazdasági adottságaik is. Ennek függvényében vásáraik is más-más vonzáskörzettel bírnak. A közlekedés a vasúthálózat, majd az úthálózat fejlődésével ez a kör átalakult. A korábbi egy napi járóföldnyi távolság megsokszorozódott. Az egy nap alatt megtehető út hossza ma akár több száz kilométer is lehet. A jószágok, ahol még eladásra kerülnek, ma már

szinte egy lépést sem tesznek meg a vásárokig és a vásárból az új gazdáig, ugyanis teherautókon szállítják őket.

A mai szerbiai Vajdaság hagyományos értelemben vett vásárai közül a legjelentősebb, amint már írtam, a közép-bácskai Topolya vására, és ennek van a legnagyobb vonzáskörzete is. Mellette még néhány más típusú vásár vonzáskörzetét is vizsgálom. Mivel mostanában nem készült az úrbérrendezéshez hasonló kérdőív, ezért más forráshoz kellett folyamodnom. A vásáron egy-egy eladóhelyre éves bérletet kötött eladók származási helyének adatai alapján készültek el a vonzáskörzet-térképek. Itt ma már nem beszélhetünk tiszta vonzáskörzetekről, ahogyan tisztán a vásári eladásból való megélhetésről sem.

A még élő vásárok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy azokon a településeken maradt meg a vásár, ahol még az ott eladásra kínált termékekre szükség volt/van. Ezeken az agrár jellegű településeken, amelyeknek lakosai igen jelentős része még mezőgazdasággal foglalkozik, részben vagy teljesen ebből is él (városok és falvak is), a vásárokból eladásra szánt termékeket nem tudják a helyi üzletekben megvásárolni.

A vásárterek nem változtak az utóbbi évtizedekben. Felbontásuk az állat- és kirakodó vásártérre megmaradt. Az állatkinálat drasztikus csökkenésével az állatvásárterek kiürültek. Ezeken a tereken, legtöbb helyen ma már csak a kocsmák, lacikonyhák sátrai maradtak meg. Sokan vannak a vásárok látogatói között, akik csak az itt készült

kecskesültért, báránypecsenyéért mennek el a vásárokba. Ezeknek a lacikonyháknak a kínálata nem változik. A kecskesült mellett friss kolbászt és darált húsból készített helyi különlegességeket árúsítanak.

Az árusok összetétele a kirakodó vásártereken mára sokban módosult. Az eladók között sokkal több a viszonteladó, mint a termelő, vagy kisiparos. Velük már nehezebb az alku. A vásárokból még láthattunk a kilencvenes évek végén alkudozást. Esetleg a nagyobb mennyiségben történő vásárlás, vagy egy árustól több termék vásárlása esetén jöhet szóba az alkudozás.

A vásárokba járó kisiparosok termékei között leginkább olyanok vannak, amelyeket boltokban nem lehet megvenni, vagy a vásárban jelentős árkülönbséggel kínálják azokat eladásra.

Ami megmaradt a régi vásárokból, sőt talán jelentősebb mértékben van jelen ma, az az eladásra kínált használatcikk.

A vásárok ma is nélkülözhetetlen eladói a mézesbábosok. Sátorokból egy-egy vásárban akár egész sor is lehet. A jelképes vásárfia az otthon maradtaknak leginkább még mindig egy csomag cukorka, vagy más édesség ezekből a sátorokból.

A Vajdaság területén tartani szokott vásárokból szintén mindenki szerbül beszél. Ez a környezet nyelve, amit mindenki megért, ezért használják azt a könnyebb és gyorsabb üzletkötés érdekében. Az észak-bácskai Kispiacon és Zentán hallani a vásárokból gyakrabban, hogy magyarul beszélnek.

A vásárokból már nincsenek hagyományos, a régi értelemben vett kikiáltók. Csak néha jelenik meg egy-egy vásárban hangosbemondóval felszerelt késélesítő vagy mindenre jó krémet, kenőcsöt árusító ember, aki hangosan hirdeti terméke minőségét és nélkülözhetetlenségét.

A mai Vajdaság területén található települések közül már csak néhányban tartják még ma is a régi, meghatározott napokon a vásárt, bár már ezek sem az 1800-as évek végéről származó döntések. Ilyen Torontálvásárhely, ahol évi négyszer, s mindig péntekenként van a vásár, és Ruma, ahol pedig minden hónap harmadikán tartanak vásárt.

A XXI. század eleje, már nem a vásárok kora a területen. A vajdasági vásárok listáján ma mindössze 14 település szerepel, összesen 104 vásárral az évben.

A mai vásárok időpontjai alapján elmondható, hogy azok legtöbbször visszakerült vasárnapra. A vásártartás már nem az egyházi ünnepekhez kötődik, és nincs az egyháznak akkora befolyása a vásárok időpontjára, mint ahogyan a vásárok kialakulásának korában volt. A vasárnap ma szabad nap a mezőgazdasággal foglalkozók számára is, és a munkaviszonyban levők számára is. Így ez a legalkalmasabb nap arra, hogy vásárolni menjenek.

„Most már nem a vásáron forog a világ. Azelőtt nem voltak üzletek. Minden a vásárban volt. Most ilyen lovak, meg ilyesmi, nincsen. Topolyán egyetlen lovat láttunk utoljára. Most már a traktorok mennek. Azokat meg nem a vásárban veszed meg, hanem az üzletben.

A vásárnak a jelentősége nagymértékben lecsökkent a régi 100 százalékról talán 10 százalékra. Most ilyenek. Azelőtt minden fontos dolgot a vásárban vettél meg, most meg esetleg ezeknek csak 10 százalékát.”

A szerző témakörben megjelent publikációi:

- 2006 Kupuszinai emlékezések régi piacokra. In: Bárh János (szerk.): Szavak szivárványa. A VI. Duna–Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Baja, 2005. július 13–14.) előadásai. Baja – Kecskemét, 183–190.
- 2006 Piacok és piacozók a szerémségi Maradékon. Honismeret, 2006., 5. sz., 81–86.
- 2008 Zombor, a Nyugat-Bácska piacközpontja. In: Novák László Ferenc (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei XI., Nagykőrös, 2008., 115–125.
- 2009 A hajdani bácskai leányvásár. Tanulmányok (Újvidék). Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa, 42. füzet, 2009. 80–93.
- 2009 Képek a bácskai vásárok és piacok történetéből. Létünk (Újvidék), XXXIX. évf., 4. sz., 84–91.
- 2010 Korszakváltozások a kupuszinaiak piacozásában. In: Füleky György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében.

Tájhasználat és tájátalakulás a 18–20. században. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány Gödöllő és Tájvédelmi Oktatásért és Kutatásért Alapítvány Budapest. Gödöllő (A Viski Károly Múzeumban Kalocsán 2010. július 8–10. között tartott tudományos konferencia kiadványa), 13–19.

- 2011 A rumai vásár – a Balkán és Közép-Európa határán. In: Dobos István – Bene Sándor (szerk.): Határátlépések. A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája, Kolozsvár, 2010. augusztus 26–27. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 32–38.
- 2012 Egy száz éve tartott újvidéki vásár keresztmetszete. Bácsország, 2012. 2. (61.) sz. 62–66.
- 2012 Vásártérrendezések és -berendezések Zomborban, Újvidéken és Szabadkán. In: Silling Léda (szerk.): Zaštitar II – Örökségvédelem II. Međupštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica – Községközi Műemlékvédelmi Intézet, Szabadka. Szabadka, 166–177.
- 2013 A vajdasági vásárok változó világa. 2011. aug. 23-án elhangzott előadás a Nyelv és kultúra a változó régióban című VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Kolozsváron. (In print)